

УДК 141.82 (477) І.Франко

ІДЕЯ СОЦІАЛІЗМУ У ТРАКТУВАННІ І. ФРАНКА

Марія КАШУБА

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна*

Розглядається розуміння І. Франком ідей соціалізму. Мислитель чітко розмежовує “правдивий соціалізм” і “марксистський соціал-демократизм”. Ідею прогресу пов’язує із соціалізмом.

Ключові слова: соціалізм, комунізм, соціал-демократизм, прогрес.

Дивно констатувати, що попри велику увагу до творчості Івана Франка взагалі, а його суспільно-політичних поглядів зокрема, постать Франка-філософа все ще малодосліджена. Його думки про роль науки в розвитку людини і суспільства, трактування ним екзистенційних проблем, розуміння ролі релігії та Церкви в суспільстві, як і тлумачення прогресу й регресу в історичному розвитку людства, на нашу думку, потребують якщо не детального дослідження, то хоча б переосмислення. До таких проблем належить і трактування І. Франком соціалістичної ідеї.

Проблеми цієї торкалося багато дослідників як вітчизняних (Н. Брагінець, О. Семків та ін.), так і діаспорних (Б. Кравців), кожен по-своєму висвітлюючи розуміння мислителем ідеї соціалізму, тлумачення ним комуністичного вчення. Складність висвітлення цієї проблеми полягала насамперед у тому, що його праці на цю тему друкували або вибірково, або не відомі взагалі в Україні, або публікувалися з купюрами згідно з ідеологічними вимогами. Саме ідеологічні “лещата” змушували (а донині багатьох заохочують) вбачати у постаті І. Франка то соціаліста, то соціал-демократа, то революціонера-демократа, який пропагував вчення К. Маркса. На жаль, такі спекуляції тривають. Всупереч кон’юнктурним підходам, ключем до автентичного розуміння ідеї соціалізму у творчості І. Франка можуть бути, на наш погляд, метод і слова самого Каменяра. Так, приступаючи до оцінки суспільно-політичних поглядів М. Драгоманова (1906), І. Франко пише: “Щоб уможливити таку оцінку, на се наука подає нам одинокий певний спосіб – історичну появу трактувати історичною методою, зрозуміти її на тлі її часу й місця діяльності, оцінювати її погляди в зв’язку з тими ідеями та поглядами, серед яких вона виросла” [1, с.423].

Виходячи з таких методологічних засад, І. Франко намагається насамперед всебічно, науково дослідити появу соціалізму як історичного феномену. Цій проблемі – виясненню сутності соціалістичного вчення, його природи, історичних основ та причин появи – він присвятив кілька праць. Ще студентом, у 1878–1879 рр. Іван Франко переклав частини праці Ф. Енгельса “Анти-Дюрінг”

– опублікована в Німеччині 1877 р., вона відразу стала дуже популярною серед німецьких робітників. З метою ознайомити українську громадськість з найпопулярнішим тоді в Європі вченням І. Франко-студент перекладає тільки “найхарактерніші глави теоретичної частини” праці Ф. Енгельса, як вважає М. Возняк [1, с.556], і дає заголовок “Початок і теорія соціалізму Фрідріха Енгельса”. І. Франко, як видно із перекладу, вибрав із об’ємної праці Ф. Енгельса саме те, що знайомить з основами соціалістичної теорії – “Початок історії соціалізму”, “Суспільно-економічна основа соціалізму”, а також вступ “Вихідна точка соціалізму” [1, с.467–497]. Тут І. Франко доступними для тогочасного пересічного українця термінами викладає суть нового для Європи вчення, наголошуючи, що “властиві твірці соціалістичної теорії” – це три мужі: Сен-Сімон, Фур’є і Оуен [1, с.483], які “звуться звичайно утопістами, бо свої думки о суспільних перемінах будують чисто на розумі і фантазії, не шукаючи їх зв’язку з сучасним розвитком” [1, с.483]. До тогочасної економічної ситуації в Європі ці утопічні ідеї пристосував К. Маркс.

Суть нового вчення І. Франко досить детально викладає у праці 1881 р. “Програма галицьких соціалістів” [1, с.448–464], де, здійснивши ґрунтовний аналіз новітньої для того часу соціалістичної доктрини, переконує, що “соціалістична пропаганда у нас так само правомірна, як на Заході, і що нам вже ніщо не може допомогти, крім радикальної зміни суспільного ладу, прискорення якої мусить забажати собі весь народ, як тільки спізнає своє нинішнє становище” [1, с.456]. Отже, нове вчення пов’язується зі зміною суспільного устрою.

У тому, що суспільний лад в Україні слід радикально змінити, І. Франко переконався на власному досвіді, адже тільки за підозрою у пропаганді нових ідей відсидів у в’язниці, і цей факт позначився на усій його особистій долі. Як видно з його порівняно ранньої праці [“Що таке соціалізм?”] (1878) автор її намагався збагнути суть нового вчення вже безвідносно до авторитетів. Для нього “соціалізм – то є прагнення усунути всяку суспільну нерівність, всяке визискування і всяке убозтво, запровадити справедливіший, щасливіший лад, ніж нинішній, і то в такий спосіб, щоб нинішній виробничий капітал, тобто ґрунти, фабрики, машини й інші знаряддя праці, а також сировина перейшли від приватної власності окремих людей до загальної власності. Соціалізм, таким чином, є ворогом усякого поділу. Він не хоче забирати в одних, а давати іншим, він вважає все, чим нині володіє людство, наслідком праці всього людства протягом довгих віків” [1, с.44–45].

Поступово, крок за кроком, І. Франко викладає основи соціалістичної доктрини: соціалізм в жодному разі не усуває приватної власності на “предмети безпосереднього вжитку кожної людини”, дозволяє зрозуміти, що капітали зростають на присвоєнні однією людиною більшої частини заробленого всіма, людська праця при капіталізмі стає найдешевшим товаром, оскільки працедавці зацікавлені у якнайбільших прибутках. Між ними діє конкуренція, яка зникне при соціалізмі, де праця не буде товаром, а “найпершим обов’язком усіх громадян”. І найголовніше, наголошує І. Франко, що “ідея соціалізму прагне до загальної свободи всіх людей... Соціалізм хоче всім дати можливість користуватись наукою, мистецтвом і вигодами життя і всюди, де тільки можна,

говорити про справжню свободу” [1, с.50]. Суспільствознавці стверджують, що на такому рівні розвитку перебуває багато країн – Канада, Фінляндія, Швеція та ін.

Соціалізм, на думку І. Франка, утверджує мир і злагоду в світі: “Ідея соціалізму прагне зрештою до найтіснішого збратання (федерації) людей з людьми і народів з народами як вільних з вільними і рівних з рівними, прагне тим самим до зниження усякого підданства, всякої політичної залежності, всякого уярмлення одного народу іншим, і до ліквідації воєн як таких, що чужі людській природі, бо знищують поступ, здичавлюють людину”, більше того: “Ідея соціалізму прагне тим самим і до знищення всяких класових привілеїв і усіх станів, і до цілковитого зрівняння прав жінок з правами чоловіків” [1, с.50].

Зацитовані слова ще досить юного І. Франка свідчать, що він пов’язував соціалістичний лад з прогресом людської свободи насамперед. Ідея соціалізму в його розумінні означала повну рівність людей перед законом, повну свободу особистості для розкриття своїх здібностей, однакову відповідальність усіх людей за стан суспільства, самовіддану працю всіх на спільне благо. Нині такі ідеї обговорюються як громадянське суспільство, засноване на свободі й відповідальності високосвідомих громадян. І нині, як у часи Франка, актуальними є його ж слова про те, що “спільна праця є основою соціалізму” [1, с.52].

І. Франко вважає, що людство поступово йшло до соціалізму, і тільки з соціалізмом пов’язує суспільний поступ. Спроби втілення соціалістичної ідеї в минулому, навіть, за словами Франка, “соціалістична християнська община”, не втрималися, бо членів общини не об’єднувала спільна праця, а ситуація, коли людей об’єднує виробництво необхідних усім товарів, є найвигідніша для соціалізму, – вважає мислитель. Вельми цікавим є його твердження про те, що соціалістичну реформу не можна проводити раптово – він, як знаємо, був противником будь-яких кривавих революцій, навіть осудив Французьку в одному з листів до Ольги Рошкевич. “Соціалістична пропаганда, – пише І. Франко, – має на меті не раптове проведення реформи, а, власне, розумне, продумане і якнайдосконаліше її впровадження. Одночасно хоче вона шляхом підготовки й освіти народу запобігти страшному, кривавому вибухові, який через зростаючий утиск, злидні і збільшення кількості пролетаріату був би невідворотним і для всієї народної освіти, для всього поступу дуже шкідливим” [1, с.53].

Ідея соціалізму цілком погоджена з сутністю людини, вона настільки природна, що навіть не потребує освячення релігією. Захоплений тим, що митрополит Андрій Шептицький у своєму Посланні підняв таке пекуче для Галичини соціальне питання, а також його застереженнями проти політизації Церкви, І. Франко водночас наголошує, що соціальне питання значно складніше, ніж це представлено у Посланні. Зокрема, він вважає неприпустимим спрощене трактування соціалізму, тим більше не варто приписувати соціалізму тих рис, яких він не має (йдеться про визнання релігії й моральності приватною справою, чи проголошення абсолютної рівності між людьми, чи поєд-

нання тез соціалізму з християнськими). І. Франко переконує, що “соціалізм як щось одноцільне взагалі не існує, що були і єсть різні соціалістичні теорії від Платона до найновіших часів, що ті погляди та теорії дуже сильно різнилися і різняться між собою вже хоч тому, що кожна була будована на інших премісах, була немов відбиттям у вігнутім дзеркалі суспільного ладу сучасного даному авторові” [1, с.397]. За цим підходом (ми би сказали – конкретно-історичним), І. Франко називає “мужикофільство” основою соціалізму М. Драгоманова, який у конструкції майбутнього справедливого ладу намагався звести до мінімуму тиск держави, поклавши громаду “основною одиницею і підвалиною своєї будови”: “Він так і називає свій соціалізм громадівством, себто організацією, опертою на автономії і федеральній злуці громад” [1, с.427].

Отже, соціалізм може мати різний вигляд, але основою цієї доктрини є, на думку І. Франка, те, що Андрій Шептицький приписує християнству, чи навіть вважає за католицьку доктрину, а саме: що “природне право справедливості, вище і святіше від усякої умови, жадає, аби була захована рівність між працею і заплавою...От то, то! Се і єсть основа соціалістичної доктрини...” [1, с.400]. Втім, І. Франко, вважаючи, що спільною основою цієї доктрини є природне право людини отримувати належну платню за свою працю, розглядає соціалізм як “інтернаціональну справу”, яка має не тільки специфічні риси, пов’язані з особливостями суспільного чи історичного розвитку, а й “національне обличчя”. Саме “виразний національний ґрунт”, на його думку, здатний спричинитися до того, щоб “здорові органічні парості” соціалізму перестали “бути сірою теорією” і зробилися “цвітучою дійсністю” [2, с.25].

Наскільки глибоко І. Франко намагався збагнути ідеї соціалізму, свідчить його інтерес до цієї доктрини протягом десятиліть. У зрілому віці, вже на рубежі XIX і XX ст., мислитель пише праці, які не друкувалися в радянські часи, тому маловідомі. Це, насамперед, досить глибокі теоретичні роботи “Соціалізм і соціал-демократизм” (1897) та “До історії соціалістичного руху” (1904). Між ними була робота “Що таке поступ?” (1903), доля якої широко відома, як і її зміст.

Соціалістичну доктрину І. Франко вважає результатом осмислення людиною суспільних відносин. Її авторство він не схильний приписувати певним конкретним особам, стверджуючи, що ідеї соціалізму зародилися тоді, коли люди, оволодівши силами природи, замислилися і вирішили впорядкувати свій суспільний стан, щоб він відповідав найвищим ідеалам справедливості й братерства. Соціалізм, як велике культурне надбання новітніх часів, має такі ж давні корені, як людське осмислення суспільного устрою. Усунувши Бога за межі природи і покладаючись на свій розум, людина Нового часу перестала шукати мету і сенс реальності поза межами земного життя, і тут, на землі, “знайшла поле для взаємної любові, праці для добра загалу, дбання про поступ і досконалення нових поколінь. Із отсего новочасного змагання вплив і соціалізм, т.е. думка про таку зміну суспільних порядків, яка б, зносячи всякі привілеї, всяке поневолення і всякий визиск, дозволяла одиницям і цілим народам якнайкраще розвиватися” [2, с.30].

Уперше у цитованій праці І. Франко проводить чітку грань між соціалізмом і соціал-демократизмом. Соціалізм як мета людського прогресу оволодів масами, і ця думка стала одним із найхарактерніших проявів духовного життя ХІХ ст. Однак поряд з соціалізмом шириться соціал-демократичний рух, який, зауважує І. Франко, “не конче може бути соціалістичним, хоча вважає себе таким, може бути змаганням до зміни суспільного ладу в якомсь неозначенім ближче демократичнім напрямі” [2, с.31].

З подальшого викладу видно, що до соціал-демократичного руху І. Франко зараховує марксизм, адже він пише, що соціал-демократи говорять про свій “науковий соціалізм”, немов був би надто ще якийсь соціалізм неуків – таких неуків як Сен-Сімон, Оуен, Прудон і Чернишевський” [2, с.35]. Розвінчуючи марксистський “науковий соціалізм”, І. Франко переконливо доводить, що помилково вважати, ніби Марксові належить авторство діалектичного методу, теорія додаткової вартості, теорія концентрації капіталу (монополізації капіталізму), а також теза про матеріалістичне розуміння історії. Свої висновки він будує на обширному й переконливому науковому матеріалі. Підсумком цього розвінчання є заключні слова І. Франка, де він остаточно розмежував соціал-демократизм (марксизм) і “правдивий соціалізм”. “Правдивий соціалізм, ідея будучого братерства людського може тільки виграти на тім, коли люди позбудуться ілюзій і хибних доктрин” [2, с.71]. Хибні доктрини – це соціал-демократизм і марксизм.

Цю думку продовжує розвивати мислитель і в двох наступних працях – “Що таке поступ?” та “До історії соціалістичного руху”. Як видно із їх змісту, І. Франко вже не пов’язує майбутнє і поступ людства ні з соціал-демократизмом (лассальянством), ні з комунізмом. Мірилом поступу є свобода людини і свобода народу, а соціалістичний рух, яким він виявився на початку ХХ ст., вже такої однозначної мети для І. Франка не має: “Проклятований зразу як філантропія, як постулат християнської любови і справедливости супроти бідних та покривджених, він у ХІХ віці робиться філософією найлівішого крила гегеліянців, світоглядом цілих поколінь учених, релігією мільйонових мас, робиться могутнім двигачем політичного та соціального розвитку, окликом боротьби, для одних найвищим ідеалом, метою поступу, з якої осягненням кінчиться історія, а для інших грізною небезпекою, синонімом перевороту та побіди варварства й нового деспотизму, найбільшим ворогом індивідуальної свободи та загального поступу” [2, с. 121].

У праці “До історії соціалістичного руху” І. Франко подає ґрунтовний аналіз “Маніфесту Комуністичної партії 1848 р.” і доводить, що він є повним плагіатом із опублікованого 1843 р. твору послідовника Фур’є француза Віктора Консідерана “Принципи соціалізму. Маніфест демократії ХІХ ст.” Розбиваючи легенду про “месіанство” Маркса й Енгельса, український мислитель стверджує, що вони “пригорщами черпали” з цього твору. Більше того, “оброблена ними програма державного соціалізму аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що проведений справді в життя міг би статися великою загальною гальмою в розвитку або джерелом нових революцій” [2, с. 19]. Ця думка мислителя звучить як підсумок його широко

відомих із праці “Що таке поступ?” роздумів про марксистську теорію суспільного розвитку, або соціал-демократизм.

Наскільки чітко розрізняв І. Франко ідею, за його словами, “щирого і людського соціалізму” та соціал-демократизму, асоційованого ним з марксизмом, видно із його рецензії на книгу А. Фаресова “Народники и марксисты” (Спб., 1899), опублікованої вже 1899 р. у Львівському літературно-науковому віснику. Тут він поєднує марксизм і соціал-демократизм в одне поняття “марксистський соціал-демократизм” і наголошує, що хоча ця доктрина імпонує інтелігенції знанням майбутнього простого розв’язку найскладніших питань та догматизмом тез і “ніби науковою фразеологією”, все ж у Європі вона близька до банкрутства “з огляду на свою політику як партія”. І. Франко дуже збентежений тим, що така доктрина набирає популярності в Росії і має прихильників в Україні – “на сю доктрину ловиться в значній часті гарячіша українська молодіж”. Він застерігає від такого захоплення, стверджуючи, що ця доктрина є теорією пролетаризації широких мас і згубна для українства, оскільки Україна є селянським краєм, а селяни є її основною соціальною силою. Марксозна, а отже й соціал-демократична доктрина “пролетаризації селянських мас” домагається цілковитого зубожіння селян, бо вважає, що селяни “тільки тоді будуть дозрілі для поступу і для соціалізму, коли цілком щезнуть з лиця землі як самостійні господарі, а всі поробляться наймитами, фабричними робітниками і пролетаріями” [1, с. 273].

Шкідливість цієї доктрини для України зокрема, а для ідеї соціалізму взагалі, на думку І. Франка, засвідчує той факт, що до неї вельми прихильна царська цензура, а проти неї виступають “свідоміші українці”. Найбільшу небезпеку цієї доктрини І. Франко вбачає в тому, що “соціал-демократизм стає ворожо як против усяких обов’язків суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і против національного українського руху, і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в’яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті” [1, с.272]. Важко заперечити, що ці слова Великого Каменяра звучать актуально і нині.

Ще одне, можна сказати, остаточно ствердне розрізнення ідеї соціалізму та марксистського соціал-демократизму знаходимо у передмові до збірки “Мій Ізмарагд” (1897), де І.Франко однозначно категорично засудив марксистську соціал-демократичну доктрину, але аж ніяк не відмовився від ідеї соціалізму. При публікації цієї передмови слова про осуд пропускалися. Вони такі: “Жорстокі наші часи! Так багато недовір’я, ненависти, антагонізмів намножилося серед людей, що недовго ждати, а будемо мати (а властиво вже й маємо!) формальну релігію, основану на догмах ненависти та клясової боротьби. Признаюся, я ніколи не належав до вірних тої релігії, і мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг щиролюдського соціалізму, опертого на етичнім, широко гуманнім вихованню мас народних, на поступі й загальному розповсюдженню освіти, науки, критики, людської та національної

свободи, а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі проводирів, не на бюрократичній регламентації всієї людської будучини, не на парламентарнім шахрайстві, що має вести до тої “світлої будучини” [2, с.14].

Отже, зі слів самого І. Франка видно, що він протягом усього життя сповідував ідею “щирого і людського соціалізму”, заснованого на природному праві кожної людини на власність, свободу, забезпечення життєвих потреб і суспільних благ, соціалізму “з національним лицем”, гуманного й толерантного до всіх народів, але ніколи не сповідував “релігії марксистського соціал-демократизму” з її проповіддю насильства, ненависті, боротьби класів, нетолерантності “не лише супроти “невірних”, тобто не-соціалістів, але також супроти еретиків та гетеродоксів” [1, с.122]. Від такої доктрини, якою став соціалізм на зорі ХХ ст., І. Франко рішуче відмовляється, бо вона оперта “на непорушних догмах та на культурі осіб”, має далеко більше характер релігії, ніж науки. Провідником у життя такої доктрини І. Франко бачить могутню репресивну машину – державу, яка своїми контролюючими органами “налягла би страшеним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Народна держава стала би величезною народною тюрмою” [1, с.341]. З такою державою І. Франко аж ніяк не пов’язує ні поступу, ні майбутнього людства. На його думку, “властивий поступ починається аж там, де настає здруження” [1, с.347], де людина турбується не так про своє власне щастя і благо, як про благо і щастя всієї спільноти. Тому справжній поступ І. Франко пов’язує з ідеєю “правдивого і широлюдського соціалізму”: “Люди починають переконуватися, що само багатство, сама наука, сама штука не може дати чоловікові повного щастя. Наскільки чоловік може бути щасливим у житті, він може се тільки в співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації. Скріплення, утончення того почуття любові до інших людей, до родини, до громади, до свого народу – отсе основна підвалина всякого поступу: без неї все інше буде лише мертве тіло без живої душі в ньому” [1, с.345]. Жива душа поступу, на думку І. Франка, – це почуття милосердя, любові до людей, справедливості – той зміст, який наповнює ідею правдивого соціалізму.

1. *Франко І.* Зібр. тв.: У 50 т. – Т.45. – Філософські праці. – К.: Наукова думка, 1986. – 570 с.

2. *Іван Франко про соціалізм і марксизм. Рецензії і статті 1897–1906 / Впор., вст. ст. і довідки Богдана Кравцева.* – Нью-Йорк: Пролог, 1966. – 258 с.

VIEWS UNDERSTANDING SOCIALISM BY I. FRANKO**Maria KASHUBA**

*Ivan Franko National University of Lviv Philology Department
Universytetska st., 1, UA-79000 Lviv, Ukraine*

Views understanding socialism by I.Franko. Thinker sharply divides “true socialism” and “marksystic social democratizm”. The idea of progress is connected with socialism.

Key words: socialism, communism, social democratizm, progress.

Стаття надійшла до редколегії 01.04.2004
Прийнята до друку 20.05.2004